

نقش مادر در اثر پذیری کودک از آموزه های اعتقادی دین اسلام در دوران بارداری

سکینه یزدانی منش^۱

چکیده

این مقاله به بررسی تأثیر باورها، اخلاق و روحیات مادر بر شکل‌گیری شخصیت و هویت معنوی کودک از دوران جنینی می‌پردازد. با استناد به آیات قرآن و روایات اسلامی، نشان داده شده است که مادرانی که با ایمان و تقوا به پرورش روح و اخلاق خود توجه دارند، زمینه‌ساز تربیت نسلی مؤمن و پایبند به ارزش‌های دینی هستند. مقاله بر نقش اساسی مادر در انتقال ارزش‌های اسلامی، ایجاد محیطی معنوی، و تأثیر وضعیت روانی او بر سلامت جسمانی و روحی جنین تأکید دارد. همچنین، ارتباط میان تغذیه معنوی، آرامش روانی، و سبک زندگی مادر با آینده‌ی کودک بررسی شده است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که هیجانات، استرس و نگرش مادر به زندگی تأثیر مستقیم بر ضریب هوشی، شخصیت، و گرایش‌های اعتقادی کودک دارد علاوه بر این، نقش حمایت عاطفی پدر و ارتباط سالم میان والدین در شکل‌گیری روحیه‌ای متعادل و پایدار در کودک مورد بررسی قرار گرفته است. در نهایت، مقاله بر اهمیت تربیت معنوی مادران در دوران بارداری تأکید دارد؛ چراکه این مرحله نه تنها زمینه ساز رشد و تعالی فردی کودک، بلکه بنیانی برای تربیت نسلی صالح و پایبند به ارزش‌های اسلامی خواهد بود.

واژگان کلیدی: اسلام، بارداری، تربیت دینی، مادر

۱. دانش آموخته ی سطح دو مدرسه علمیه فاطمه معصومه (سلام الله علیه) اهواز azdani736@gmail.com

مقدمه

دوران بارداری یکی از مهم‌ترین مراحل شکل‌گیری شخصیت، هویت اخلاقی و دینی کودک محسوب می‌شود. آموزه‌های دین اسلام بر اهمیت این دوره تأکید ویژه‌ای داشته و مادر را به‌عنوان نخستین مربی و معلم کودک معرفی می‌کند. حالات روحی، رفتار و باورهای معنوی مادر در این دوران تأثیر قابل‌توجهی بر ذهن و روان جنین دارد و بنیان‌های اخلاقی و شناختی او را شکل می‌دهد.

باین‌حال، در دنیای امروز، تغییر سبک زندگی، افزایش استرس‌های اجتماعی و کاهش آگاهی برخی مادران باعث شده است که نقش تربیتی و دینی این دوران کمتر مورد توجه قرار گیرد. این مسئله نیازمند پژوهش‌های علمی و دینی است تا بتوان راهکارهایی مؤثر برای ارتقای سطح آگاهی مادران و بهره‌گیری بهتر از این دوران ارائه داد. هدف از این پژوهش، بررسی تأثیر آموزه‌های اسلامی بر تربیت دینی کودک پیش از تولد و ارائه توصیه‌های کاربردی به مادران است.

اهمیت جایگاه مادر در تربیت نسل‌های آینده همواره مورد توجه آموزه‌های اسلامی بوده است؛ اما برخی جریان‌های اجتماعی تلاش دارند نقش‌های تربیتی مادران را کم‌اهمیت جلوه دهند. در حالی که مادری نه‌تنها یک مسئولیت حیاتی، بلکه رسالتی الهی و افتخاری بزرگ محسوب می‌شود. مادر، با ایفای نقش تربیتی خود، نه‌تنها بر رشد معنوی و اخلاقی کودک تأثیر می‌گذارد، بلکه زمینه‌ساز تربیت یک جامعه سالم و باارزش خواهد بود.

مطالعات نشان می‌دهند که بی‌توجهی برخی والدین به تربیت دینی فرزندان منجر به دور شدن نسل جدید از آموزه‌های اسلامی و افزایش آسیب‌پذیری‌های تربیتی شده است. پرداختن مادر به مسائل دینی از دوران بارداری می‌تواند عاملی کلیدی در شکل‌گیری نگرش و هویت دینی فرزند باشد و از پیامدهای منفی غفلت در این حوزه جلوگیری کند. این مقاله درصدد پاسخ به این پرسش بنیادین است که: نقش مادر در تأثیرپذیری کودک از آموزه‌های اعتقادی اسلام در دوران بارداری چیست؟

در مورد نقش مادر در اثرپذیری کودک از آموزه‌های دین اسلام در دوران بارداری، مقالات و پایان نامه‌های فراوانی به رشته تحریر درآمده ولی پژوهشی که با این تحقیق مرتبط باشد پیدانشده است. ولی در این مورد به چند پایان نامه و مقاله که از نظر موضوع در ارتباط با این پژوهش می‌شود، اکتفا

می‌شود که عبارتند از:

۱- نقش تربیتی مادر بر فرزندان با تأکید بر آیات و روایات، زهره منصوری، رقیه نصیری، سال ۱۳۸۹، نویسنده این مقاله به نقش تربیتی مادر در دوران قبل از بارداری و پس از بارداری و شیردهی به صورت جامع پرداخته است.

۲- کتاب تربیت فرزند، آیت الله مظاهری ۱۳۶۸، نویسنده با استناد به روایات به لزوم تربیت فرزند و مراقبت های هنگام بارداری و تاثیر شیر مادر پرداخته است.

۳- کتاب تعلیم و تربیت، آیت الله ابراهیم امینی ۱۳۷۸، نویسنده با استفاده از قرآن و احادیث و سیره پیامبر و ائمه (علیه السلام) و مسائل تربیتی روزگار جدید را تجزیه و تحلیل کرده است.

ویژگی برجسته ی این پژوهش، بررسی نقش مادر در انتقال آموزه های دینی به کودک در دوران بارداری، با تأکید بر آموزه های اسلامی است؛ درحالی که بسیاری از مطالعات موجود، بر تأثیرات روانشناختی و محیطی پس از تولد تمرکز دارند. این تحقیق با رویکرد توصیفی، تلاش دارد تا نقش مادر را از ابعاد مختلف دینی و تربیتی بررسی کند و راهکارهایی عملی برای تقویت تأثیرگذاری مادر در این دوران ارائه دهد.

معنای لغوی و اصطلاحی واژه اسلام

اسلام در لغت به معنای تسلیم و گردن نهادن است.^۱

و در اصطلاح قرآن، مسلمان به معنای تسلیم مطلق در برابر فرمان خدا و توحید کامل و خالص از هر گونه شرک و دو گانه پرستی است و به همین جهت است که قرآن کریم حضرت ابراهیم (ع) را مسلمان معرفی می کند. و از آنجا که دین واقعی در پیشگاه خدای متعال، اسلام است، همه کسانی که دین خدا را در زمان خودشان پذیرفته باشند و مطیع دستورات الهی باشند مسلمان اند. اما امروزه مسلمان به پیروان دین خاتم اطلاق می شود، چرا که آنان با پذیرفتن دین اسلام و اعتقاد به تمام پیامبران و شرایع آسمانی، تسلیم بودن خود را در برابر پروردگار اعلام کرده اند. و بر این اساس اکنون

۱. دهخدا، لغت نامه ی دهخدا.

به پیروان ادیان دیگر مسلمان گفته نمی شود؛ زیرا که با نپذیرفتن دین خاتم، از تسلیم در برابر خدا سرپیچی کردند و وصف مسلمانی و تسلیم بودن را از خودشان دور کردند.

البته؛ مسلمان واقعی کسی است که هم به زبان و هم در عمل تسلیم احکام و دستورات الهی باشد؛ یعنی هم به زبان اقرار به وحدانیت خدا و رسالت پیامبران و پیامبر خاتم داشته باشد و هم در عمل به احکام و دستورات دینی اعم از قوانین اجتماعی نظیر مراعات حقوق دیگران، احترام به حقوق شهروندی و ... و احکام فردی مانند نماز، روزه و ... پایبند باشد. در قرآن از مسلمان واقعی به مومن تعبیر می شود.

واژه "اسلام" مصدر باب افعال از "س ل م" به معنای صحت، عافیت و دوری از هر گونه عیب، نقص و فساد است و در باب افعال به معنای "انقیاد، اطاعت و امتثال امر و نهی بدون هیچ گونه اعتراض" است.^۱ قرآن هم در این معنای وسیع، اسلام را استعمال کرده و می فرماید: تمام کسانی که در آسمان و زمین هستند، یا تمام موجوداتی که در آسمان و زمین هستند، مسلمان و در برابر فرمان خدا تسلیم اند از روی (اختیار، یا اجبار) تکویناً یا تشریعاً.^۲

انسان متصف به وصف اسلام، انسانی است که نسبت به سرنوشتی که از ناحیه خدای سبحان برایش تعیین می شود، چه سرنوشت تکوینی، از قدر و قضاء و چه تشریعی از اوامر و نواهی و غیر آن مطیع و تسلیم باشد.^۳

اسلام در اصطلاح بر شریعت پیامبر خاتم (ص) اطلاق شده است.^۴ شاید بتوان گفت مناسبت میان معنای اصطلاحی و معنای لغوی اسلام این است که دین اسلام سراسر طاعت و تسلیم در برابر خداوند و پذیرش و انقیاد اوامر، بدون هیچ گونه اعتراضی است.^۵

۱. المارودی الهبری، الکنت العیون (تفسیر ماوردی)، ج ۱، ص ۳۷۹ - ۳۸۰.

۲. طباطبایی بروجردی، جامع الاحادیث شیعه، ج ۲، ص ۶۴۳.

۳. طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۱، ص ۴۵۴.

۴. عسکری، الوجوه النظائر، ج ۱، ص ۲۴۸.

۵. نور الدین، مبادی الاسلام، ص ۷.

در فرهنگ قرآن، مسلمان تنها به پیروان پیامبر اسلام(ص) اطلاق نمی‌شود، بلکه اسلام به معنای وسیع کلمه (معنای لغوی)، تسلیم مطلق در برابر فرمان خدا و توحید کامل و خالص از هر گونه شرک و دو گانه پرستی است و به همین جهت است که قرآن کریم حضرت ابراهیم (ع) را مسلمان معرفی می‌کند. «: " مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَا كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ؛ ابراهیم نه یهودی بود و نه نصرانی بلکه موحدی خالص و مسلمان بود و هرگز از مشرکان نبود.»^۱ و اگر خدای متعال به پیامبر اسلام(ص) می‌فرماید: " قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ؟^۲ بگو هر آینه من مأمورم که نخستین کسی باشم که تسلیم امر خدا شده باشد». اولین مسلمان در این جا، به معنای تسلیم مطلق در برابر خداوند در میان امت خود، است (معنای اصطلاحی) و گر نه شکی نیست که پیامبران گذشته و پیروانشان هم، مسلمان و تسلیم در برابر فرمان الهی بودند.

بهر حال، آنچه را که از آیه ۸۵ سوره آل عمران(هرکس غیر از اسلام را دین خود برگزیند، از او پذیرفته نیست)، هم چنین از آیه ۳ سوره مائده(امروز دین شما را به کمال رساندم.و اسلام را دین شما برگزیدم) استفاده می‌شود، مسلمان به پیروان دین اسلام اطلاق می‌شود؛ زیرا که آنان با پذیرفتن دین اسلام و اعتقاد به تمام پیامبران و شرایع آسمانی، تسلیم بودن خود را در برابر پروردگار اعلام کرده اند.

طبق این معنا، اکنون به پیروان ادیان دیگر "مسلمان" گفته نمی‌شود؛ زیرا که با نپذیرفتن دین خاتم از تسلیم در برابر خدا سرپیچی کردند و صفت مسلمانی و تسلیم بودن را از خودشان دور کردند. البته این اسلام و مسلمانی، ظاهری است، نه واقعی. مسلمان واقعی کسی است که هم به زبان و هم در عقیده و هم در عمل تسلیم احکام و دستورات دینی باشد؛ یعنی هم به زبان اقرار به وحدانیت خدا و رسالت پیامبر (ص) داشته باشد و هم در عمل اوامر و نواهی خداوند را اجرا کند. مسلمان واقعی کسی است که به احکام دینی اعم از قوانین اجتماعی، نظیر حق الناس، حقوق شهروندی و... و احکام فردی مانند نماز، روزه، و ... پایبند باشد.^۳

۱. آل عمران، ۶۷،

۲. انعام، ۱۴.

1. اقتباس از سؤال ۶۶۵ (سایت : ۸۲۹)، نمایه: قرآن و معنای اسلام و مسلمان.

داشتن آرامش روحی و معنوی

مادر در دوران بارداری دچار نوسانات روحی و خلقی می شود، به طوری که حساس و تحریک پذیر شده و دچار خلق و خوی دوگانه ای می گردد که همسرش را نیز متعجب می سازد.

آرامش روحی و معنوی مادر در طی دوران حاملگی از اهمیت ویژه ای برخوردار است. زیرا جنین تحت تأثیر محیط اطرافش می باشد و بی شک نزدیکترین محیط به او مادر است.

وضع روحی پدر و مادر سلامت روانی و وضعیت زندگی در دوران حاملگی و به خصوص تغذیه روحی و چگونگی محیط در این دوران در روحیه نوزاد اثر بسزایی دارد یعنی مادری که در این دوران گرفتار ناراحتیهای روانی و عوارض عصبی بوده نوزادش با مادری که حالت عادی داشته، از حیث هوش و استعداد تفاوت خواهد داشت. اگر زن بی نشاط شد، بچه ای که در دل او پرورش می یابد بی نشاط میشود. همیشه به یاد داشته باشید که غم و غصه نمی تواند گره باز کند. آنچه میتواند گره گشا باشد، صدقه، دعا و راز و نیاز با خداست و اینها در سرنوشت انسان اثر دارد.

نوزادی که ثمره یک عشق حقیقی با خاطری آسوده و رضایت کامل مرد و زن بوده و مادر در دوران بارداری ترس و واهمه از غیر قانونی بودن حملش نداشته باشد و بعدها نیز در محیط امن و سلامت مادر پرورش یافته است نابغه بوده و با حداقل از ضریب هوشی خوبی برخوردار خواهد بود.

بر عکس نوزادانی که ثمره یک عشق دروغین و تنها با هوس و احتیاج زودگذر بوده و در دوران پرورش رحمی تحت تأثیر حالت نا امنی و شکست و تردید مادر بوده اند، از نظر ضریب هوشی عقب تر و رشد روحی آنها نیز کمتر خواهد بود. افکار و هیجان های روحی مادر گرچه مستقیماً به اعصاب و مغز کودک منتقل نمی شود اما چون این افکار و هیجانات در بدن و دستگاه گوارش مادر تأثیر دارند و غذای جنین نیز به وسیله مادر تأمین میشود و از طرفی تغذیه در بروز حالات روانی و شخصیت آینده کودک مؤثر است بدین جهت میتوان بطور قطع مدعی شد که عواطف و افکار و حالات روانی مادر در جان و روان کودک مؤثر است. بیشتر کودکان مبتلا به امراض روحی بیماری خود را از مادرشان به ارث برده اند. پس از آنجا که تمام خصوصیات مادر در فرزند اثر خوب بد خود را می گذارد و خوشبختی یا بدبختی کودک را در رحم پی ریزی می کند ضرورت دارد مادران بیشتر مراقب رفتار و کردار خود

باشند تا بتوانند فرزندانی صالح و نیکو داشته باشند. در این زمینه از پیامبر اکرم ﷺ نیز نقل شده است که فرموده اند: «الشقی من شقی فی بطن امه و السعید من سعد فی بطن امه؛ سعادت و شقاوت انسان در شکم مادر پایه ریزی می شود».

هیجانات شدید فکر و خیال بسیار اندوه و اوقات تلخی، افکار تیره، تأسف از آبستن شدن و واکنش شوهر نسبت به حاملگی، نگرانی از اینکه ممکن است نوزاد دختر باشد یا رشد کافی نداشته باشد، ترس، غم، شادی، خشم، بدبینی بدخواهی، جنایت ها اضطراب ها همه در جنین مؤثر است مادر نباید به قبرستان یا جاهای تاریک برود. نباید صداهای تند بشنود.

از طرفی تغذیه در بروز حالات روانی و شخصیت آینده کودک مؤثر است بدین جهت میتوان بطور قطع مدعی شد که عواطف و افکار و حالات روانی مادر در جان و روان کودک مؤثر است. بیشتر کودکان مبتلا به امراض روحی بیماری خود را از مادرشان به ارث برده اند. پس از آنجا که تمام خصوصیات مادر در فرزند اثر خوب بد خود را میگذارد و خوشبختی یا بدبختی کودک را در رحم پی ریزی میکند ضرورت دارد مادران بیشتر مراقب رفتار و کردار خود باشند تا بتوانند فرزندانی صالح و نیکو داشته باشند. در این زمینه از پیامبر اکرم ﷺ نیز نقل شده است که فرموده اند: سعادت و شقاوت انسان در شکم مادر پایه ریزی می شود.

هیجانات شدید فکر و خیال بسیار اندوه و اوقات تلخی، افکار تیره، تأسف از آبستن شدن و واکنش شوهر نسبت به حاملگی نگرانی از اینکه ممکن است نوزاد دختر باشد یا رشد کافی نداشته باشد، ترس، غم، شادی، خشم، بدبینی بدخواهی، جنایت ها اضطراب ها همه در جنین مؤثر است مادر نباید به قبرستان یا جاهای تاریک برود. نباید صداهای تند بشنود. نباید مردان اجنبی را ببیند. هنگامی که بترسد به طوری که رنگش تغییر کرده و دچار فرارش شود در بدن نوزاد لکه هایی پدید می آید که آن را ماه گرفتگی می گویند. بهتر است هنگام ترس مادر بلافاصله آب، هندوانه شیرین میل نماید. مادر باید به تماشای مناظر زیبا بپردازد، شاد باشد و نظاره گر سبزه و گل باشند. حتی اتاقی که در آن زندگی میکند باید فرح بخش باشد.

۱. کلینی، الروضة من الکافی، ج ۱، ص ۱۵۲.

از برخوردهای تند و تنش زا باید خودداری شود. اضطراب و هیجانات، مادر را به هیجان می آورد و اگر مغز جنین در حال رشد به طور دائم در معرض هورمونهای قرار گیرد بر اثر خستگی سیستم عصبی اش در آینده کودکی تند مزاج و تحریک پذیر خواهد شد.^۱

مهمترین فردی که حمایت عاطفی مادر را به عهده دارد شوهر اوست. در این مدت شوهر باید با همسر خویش بیشتر ارتباط داشته باشد. از آینده کودک و پذیرش وی و از احساس غرور بخاطر داشتن فرزند با وی سخن بگوید. باید نشان دهد که از دگرگونی جسمی زن ناراحتی ندارد و بیشتر در کنار او باشد. پناه و دلگرمی و آرامش دهند، که این آرامش و اطمینان از حمایت همسر و تحمل زن را در مقابل ناگواری های دوران حمل زیاد کرده و درد زایمان را برای او آسان تر خواهد نمود. اگر مادر خسته است و همسرش اصرار نکند که از فامیل و دوستان پذیرایی نماید زیرا خانم باردار به آرامش و استراحت و تفریح کافی نیاز دارد.^۲

نتیجه گیری :

مطالعه ی حاضر، با بررسی نقش مادر در اثرپذیری کودک از آموزه های اعتقادی دین اسلام در دوران بارداری، نشان می دهد که مادران تأثیر عمیقی بر شکل گیری باورها و ارزش های دینی فرزندان خود در دوران جنینی دارند. تأثیر گذاری مستقیم و غیرمستقیم مادر، از طریق روش های تربیتی، عاطفی و معنوی، زمینه ساز تقویت ایمان و اعتقادات کودک در آینده خواهد بود. این پژوهش، با توجه به گستردگی داده ها، ابعاد مختلف این موضوع را بررسی کرده و بر نقش دعا، ذکر، رفتار و شیوه های تربیتی مادر تأکید می کند. یافته ها نشان دهنده ی ضرورت توجه ویژه به این مقوله در خانواده های مذهبی و جامعه ی اسلامی است. پیشنهاد می شود؛ مطالعات گسترده تری با رویکردهای پژوهشی متنوع صورت گیرد؛ تا نقش مادر در اثرپذیری کودک از آموزه های دینی با دقت بیشتری مورد تحلیل قرار گیرد.

۱. کلینی، الروضة من الکافی، ج ۱، ص ۱۵۲.

۲. با استفاده از فصلنامه شیر مادر انجمن تغذیه با شیر مادر، شماره ۹.

منابع :

*قرآن کریم.

پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول (صلی الله علیه وآله)، تهران، دنیای دانش بی تا.

جمعی از نویسندگان به کوشش آیت الهی، زهرا، اخلاق در خانواده، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۱، ش.

حر عاملی، محمد بن حسن، وسایل الشیعه، قم، موسسه آل البيت عليهم السلام لاحیا، بی تا

دهخدا، علی اکبر، وبگاه موسسه لغت نامه دهخدا، شورای تالیف موسسه دهخدا.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، تهران، مرتضوی، بی تا.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات القرآن الفاظ، بی جا، مرتضوی، چاپ دوم، ۱۳۶۲، ش.

طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیرالمیزان، قم، مترجم: محمدباقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴، ش.

طباطبایی بروجردی، سید حسن، جامع احادیث شیعه، تهران، فرهنگ سبز، ۱۳۸۶، ش.

طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الاخلاق، قم، الاشریف الرضی، ۱۳۷۰، ش.

فلسفی، محمد تقی، کودک از نظر وراثت و تربیت، تهران، معارف اسلامی، ۱۳۴۱، ش.

قاسمی، محمدعلی، دوران طلایی تربیت تا هفت سالگی، قم، نورالزّهرا (سلام الله علیها)، ۱۳۹۵، ش.

قائمی، علی، نقش مادر در تربیت، قم، امیری، ۱۳۷۰، ش.

قرآن و معنای اسلام و مسلمان، سایت ۸۲۹، اقتباس از سوال ۶۶۵.

میخبر، سیما، با همکاری جمعی از خواهران حوزه علمیه قم، ریحانه بهشتی، قم، نورالزّهرا، ۱۳۸۲، ش.

مطهری، احمد، رابطه ی وراثت و تربیت، قم، استاد مطهری، ۱۳۶۶، ش.

مظاهری، حسین، تربیت فرزند، قم، انتشارات امیری، ۱۳۷۰هـ، ش.

معین، محمد، فرهنگ لغت، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۱هـ، ش.

مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱هـ، ش.

موسوی راد لاریجانی، حسین، پدر، مادر، معلم مرا خوب تربیت کن، بی جا، امام شناسی و آثار الحجه (عجل الله تعالی فرجه)، ۱۳۷۹هـ، ش.

نور الدینی، سید عباس، مبادی الاسلام، بی جا، مرکز باء الدرسات، بی تا.

اشبیهی، احمد بن محمد بن، المستطرف فی کل مستطرف، بیروت - لبنان، محقق: سعید محمد لحام، عالم الکتب، ۱۴۱۹هـ، ق.

الماوردی الهیری، علی بن محمد بن حبیب، الکت العیون، تفسیر ماوردی، محقق: سید عبد المقصود بن، بیروت، دارالکتب العلمیه، موسسه الکتب الثقافیه، بی تا.

عسکری، ابوهلال، الوجوه النظائر، قاهره، مکتبه الثقافه الدینه، ۱۴۲۸ هـ، ق.

کلینی، محمد یعقوب، الروضه من الکافی یا گلستان آل محمد، ترجمه: محمد باقر کمره ای، تهران، کتابفروشی اسلامی، ۱۳۶۶ هـ، ش

نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع السلام، محقق: قوچانی، عباس، بیروت، دار احیا التراث العربی، ۱۳۶۲هـ، ش.

نوری طبرسی، حسین، مستدرک الوسائل، بیروت - لبنان، مترجم: حسین بن محمد تقی، موسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ هـ، ق.

❖ فصلنامه شیر مادر، انجمن ترویج تغذیه با شیر مادر.